

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Кобирички Галини Степанівни

«Наголос у структуруванні українського діалектного континууму»,

поданої на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

(Київ, 2021. 433 с. комп’ютерного тексту, додатки 47 с.)

Однією з визначальних рис українського мовознавства перших десятиліть ХХІ ст. є відчутна активізація різноаспектних досліджень діалектної мови українського народу: з'явилося чимало праць, присвячених системному вивчення фонетики, фонології, лексичного та фразеологічного складу говірок, аналізу одиниць граматичного рівня, їх ієрархії та функціонуванню в діалектах. Акцентну систему говорів вивчали лише фрагментарно, принагідно зазначаючи особливості наголошування окремих слів чи словоформ. Попри те, що наголос є однією із самобутніх рис української мови і, за спостереженнями дослідників, релевантною для диференціації діалектів, донині відсутні цілісні описи діалектного наголошування, що й визначає актуальність дисертаційної праці Г. С. Кобирички.

Галина Степанівна наважилася на вирішення назвичайно складних завдань – дослідження ролі «наголосу в диференціації українського діалектного континууму», виявлення й пояснення «різноманітних рис наголошування в різних сегментах структури діалектів», визначення «акцентуаційних рис, які диференціюють та інтегрують український діалектний простір». Складність їх реалізації зумовлена тим, що донині в українській діалектології жоден діалектолог не спробував цілісно описати акцентологічну систему хоча б одного говору чи однієї говірки, не створено спеціального питальника, за яким би можна було доцільно записати й докладно проаналізувати акцентуаційні риси діалектів української мови, визначити серед них спільні та диференційні, дослідити природу їх постання та функціонування в різних граматичних класах слів. Як зазначає дисертантка, дослідники «здебільшого обмежувалися виявом

у діалектному мовленні розподілу наголосової сили між складами» (наголошеним і ненаголошеним); звертали увагу на наголошування словоформ окремих частин мови при словозміні та словотворенні, виявляли своєрідні акцентні особливості говірок; намагалися членувати українську діалектну мову на ґрунті синтагматичної акцентуації чи словесного наголосу.

Виконання дисертаційної праці ускладнювала відсутність спеціальної програми для записування акцентологічних рис діалектної мови. Г. С. Кобиринка запропонувала власну концепцію укладання акцентологічного питальника, визначила його структуру, питання, настанови, що дають змогу зафіксувати диференційні риси діалектів української мови, визначити особливості наголосової поведінки в говірках, обґрунтувати тенденції наголошування, з'ясувати материнську діалектну основу акцентуації порубіжних говірок.

Запорукою успішної реалізації мети й завдань дисертації стало комплексне джерельне підґрунтя: програма-питальник, лінгвогеографічні, лексикографічні, дескриптивні праці, фонозаписи діалектного мовлення, діалектні текстотеки, що дало змогу укласти реєстр акцентуаційних явищ та провадити їх системний опис.

Докторська дисертація Галини Степанівни містить нові наукові положення про роль наголосу для диференціації діалектів української мови та формування і функціонування говірки як окремої системи, у ній запропоновано розроблену авторкою модель опису акцентуаційної системи говірки. Дослідниця визначила реєстр акцентуаційних явищ, що «інтегрують та диференціюють український діалектний простір», простежила тенденції діалектного наголошування в просторовій і часовій проекціях. Результати дослідження науково обґрунтовані, поглиблюють теорію та методологію дослідження діалектної мови, репрезентують нові засади записування акцентуаційних явищ та прийоми їх вивчення.

Безперечне й практичне значення дисертації: надбанням діалектології став укладений дисертанткою акцентологічний питальник; запропоновану авторську модель можна використовувати при написанні посібників, підручників із

діалектології, акцентології, у практиці укладання словників, а також як підґрунтя для подальших докладних досліджень акцентології окремих наріч і говорів.

Структура роботи, яка складається з переліку умовних скорочень, вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаної літератури (378 позицій), переліку опрацьованих джерел, переліку населених пунктів, де дисерантка записувала матеріал, і додатків, доцільна. Вона зумовлена потребою реалізувати поставлену мету і сформульовані завдання.

У «Вступі» наголошено на актуальності в сучасному мовознавстві досліджень з акцентології як найменш опрацьованого розділу, вказано на зв'язок із науковими темами відділу діалектології Інституту української мови НАН України, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет, джерела дослідження, визначено методи опрацювання матеріалу, наукову новизну дисертації, її теоретичне і практичне значення, визначено особистий внесок здобувача та апробацію результатів дослідження.

У кожному розділі дисертації розв'язано конкретні завдання. Так, у першому теоретичному розділі успішно реалізовано перші два завдання: схарактеризувати історичне підґрунтя акцентології як окремого розділу мовознавства та її термінологічного апарату й узагальнити спостереження мовознавців щодо особливостей наголошування в українських говірках. Г. С. Кобиринка докладно розглянула праці, у яких наголос в українській мові був об'єктом дослідження в синхронії та діахронії. Це дало змогу узагальнити напрацювання в царині акцентології, починаючи від перших українських граматик кінця XVI – середини XIX ст., виріznити основні критерії діалектної диференціації за ознакою наголошування у фонетичному та морфологічному аспектах і за словесним наголосом (дослідниця вдало групує спроби діалектного поділу за особливостями наголошування, с. 39–41). У підрозділі 1.2 «Методи дослідження наголошування» Галина Степанівна звертає увагу на методологію діалектологічних досліджень акцентуації (використання описового, лінгвогеографічного, порівняльно-історичного методів, інструментального й елементів квантитативного аналізу), висновує про те, що

«принципи вивчення й опису діалектної акцентуації корелюють із принципами, методами дослідження акцентної системи літературного стандарту». Водночас вона відзначає специфіку діалектологічних студій (обізнаність, орієнтування дослідника щодо «існування об'єкта в просторі й часі», потребу врахування ареалу досліджуваного явища), пропонує модель опису акцентуаційної системи говірки, ґрунтовану на принципах системності мовних явищ (с. 50–52). Термінологічний апарат акцентології розглянуто в підрозділі 1.3, де представлено етапи розвитку цього розділу мовознавства, систему термінів, якими послуговувалися дослідники, їх тлумачення і розуміння в наукових студіях (часто неоднакове). Важливо, що дисерантка чітко окреслює ту сукупність термінів, яку використовує в дисертаційній праці.

Проведений у першому розділі аналіз засвідчив добру обізнаність дослідниці з науковою літературою, виявив її вміння акцентувати увагу на складних і проблемних питаннях, самостійно кваліфікувати й класифіковати мовні явища.

У другому розділі дисертації визначено джерельне підґрунтя для вивчення діалектної акцентології. Галина Степанівна переконливо доводить, що першоосновою наукового аналізу є правильно дібрана джерельна основа дослідження, до якої належать діалектні тексти, український діалектний фонофонд, лексикографічні, лінгвогеографічні й дескриптивні праці, де діалектний наголос описано в синхронії та діахронії, етнографічні, фольклорні матеріали та твори художньої літератури, у яких зазначено місце наголосу. Характеризуючи різні джерела, вона вирізняє акцентуаційні риси, поширені в обширі діалектів української мови (с. 74–75, 78–81 та ін.) і таким чином формує підґрунтя для створення реєстру спільних і диференційних акцентуаційних рис діалектної мови українців. Для вивчення наголошування як цілісної системи дисерантка обґруntовує необхідність використання комплексу джерел, серед яких важливу роль має й програма-питальник. Вона схарактеризувала відомі праці («Програма» К. Михальчука і А. Кримського 1910 р.; «Питальник Загальнослов'янського атласу» 1965 р.), де звернено увагу на діалектне наголошування, та, узагальнивши ці напрацювання і систематизувавши

інформацію з різних джерел, запропонувала власну концепцію укладання акцентологічного питальника, представленого в Додатку А. Вважаємо за необхідність відзначити практичне значення цієї праці, адже вона стане в нагоді майбутнім дослідникам для записування та докладного й глибокого дослідження акцентної системи окремих наріч, говорів чи їхніх груп, говірок.

Інформативно насычений і переконливо аргументований третій, найбільший за обсягом, розділ дисертації **«Наголошування в українському діалектному просторі: іменний сегмент структури говірок»**. У ньому реалізовано кілька завдань дисертації: визначено акцентуаційні риси, які диференціюють український діалектний простір, та укладено їх реєстр; досліджено природу наголошування словоформ різних граматичних класів і різної морфемної будови; визначено чинники, що можуть впливати на рухомість наголосу; зіставлено сучасні акцентні типи окремих класів словоформ із праслов'янськими акцентними парадигмами; з'ясовано роль наголосу як диференційного засобу в граматиці та лексиці. Успішне розв'язання цих завдань забезпечила методологічна основа дослідження, згідно з якою, на думку дисертантки, кожна говірка є системою з набором явищ, що «ідентифікують її в межах говору, наріччя чи національного простору в цілому і водночас вирізняють з інших лінгвокультурних спільнот» (с. 133). Саме системний підхід уможливив визначення акцентуаційних особливостей діалектних одиниць і укладення реєстру релевантних акцентуаційних ознак переважно на підставі суцільної вибірки із діалектних текстів. Відзначимо, що Галина Степанівна застосувала різні методи та прийоми дослідження акцентуації іменних частин мови, оскільки кожна з них має специфіку в граматичній структурі. Зокрема, акцентні типи рухомого / нерухомого наголосу у словозмінній парадигмі іменника дослідниця визначала на підставі наголошування / ненаголошування тієї самої морфеми слова: кореня, префікса, суфікса, закінчення, а в межах морфеми – того самого складу. Вона зауважує, що в більшості діалектів української мови виявлена давніша риса акцентології – тенденція до рухомого наголосу, вирізняє акцентні типи наголошування іменників (5 типів репрезентує рухомий наголос і 4 типи – нерухомий).

Дослідниця обґрутує цей поділ, оперуючи свідченнями лінгвогеографічних джерел і писемних пам'яток. Також вона докладно схарактеризувала особливості наголошування займенника, числівника, прикметника, послідовно дотримуючись запропонованої моделі аналізу і водночас вирізняючи специфічні прийоми дослідження наголосу конкретної частини мови. Такий підхід дав змогу виріznити спільні й диференційні наголосові риси досліджуваних лексико-граматичних класів в українських діалектах, простежити основні тенденції наголошування: зберігати в словозмінній парадигмі наголос вихідної форми (типова риса для говорів північного наріччя), диференціювати відмінкові форми однини і множини іменників, пересувати наголос у прийменниково-займенникових конструкціях із кінця на перший склад у формі род. та зн. в. одн. особових і зворотного займенників, розрізнювати дві форми займенників – повну під наголосом і коротку в ненаголошенні позиції (південно-західне наріччя), парокситонне наголошування іменників жін. р. із суф. -ин-, що позначають м'ясо тварин та ін. Одні з них є загальноукраїнськими, інші діють у діалектах з різною інтенсивністю, а деякі мають обмежений вияв лише в окремих говірках, діалектах чи наріччях. У підрозділі 3.6 науково обґрутовано чинники, що вплинули чи можуть упливати на зміну наголошування в діалектах української мови (ослаблення та занепад зредукованих *ъ, *ъ, фонетична структура слова, зокрема кількість складів, редуплікація, вплив акцентної системи інших мов, морфемна структура слова, граматикалізація наголосу, семантика слова) тощо.

У підрозділі 3.7 розглянуто наголошування як диференційну ознаку в українському діалектному континуумі, простежено його членування за акцентуванням іменників, прикметників і вирізнено функції українського наголосу: рухомість, різномістність, засіб фонетичного об'єднання слова, його лексико-граматичного і лексико-семантичного вирізnenня. Проілюструвавши смислорозрізнювальну функцію прикладами з усіх наріч української мови, Галина Степанівна висновує, що це загальноукраїнське явище спростовує тезу про тяжіння українського наголосу до нерухомості (с. 239).

У **четвертому** розділі проаналізовано одну з диференційних діалектних рис – парокситонне наголошування слів, поширене в західній частині лемківських говірок, а також у діалектах польської, чеської мов та східнословашьких говірках. Звернено увагу на походження цього явища та запропоновано прийоми його вивчення. Дисерантка докладно характеризує випадки парокситонези в українських діалектах і вказує на два різні її вияви: в одних із них (західній частині лемківського діалекту) це стійка риса, реалізована системно, а в інших – це окремий тип наголошування на тлі вільного рухомого наголосу, не закріпленого за складом чи морфемою. Вона вважає стало наголошування на другому складі з кінця слова не запозиченим, а самобутнім явищем, аргументуючи свою думку історичними та лінгвогеографічними свідченнями. Галина Степанівна пропонує будь-яку реалізацію в цій позиції вважати парокситонезою та подає авторське удокладнене визначення цього поняття. Також вирізняє види парокситонези: повну і неповну, нерухому та рухому і описує їх на конкретних прикладах. Для дослідження парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу доцільне, на її думку, поєднання фонетичного і морфологічного аспектів.

Переконливим і доказовим вважаємо **п'ятий** розділ дисертації, де змодельовано акцентуаційні портрети українських говірок, що функціонують на периферії ареалу української мови чи в полімовному оточенні. Для такого «портретування» Г. С. Кобиринка врахувала тенденції наголошування, типові для говорів української мови, та упорядкований нею реєстр диференційних ознак. Про ефективність і перспективність запропонованого методу дослідження свідчать висновки про спільні акцентні процеси в берестейсько-пінських говірках, південно-західну генетичну основу української наддунайської говірки с. Шевченкового Кілійського р-ну Одеської обл., збереження материнської акцентної системи переселенських середньонаддніпрянських говірок у Башкортостані, наслідки впливу російських моделей наголошування в східнословашьких говірках.

Матеріали **шостого** розділу націлені на виявлення літературно-діалектної взаємодії на акцентному рівні, для чого розглянуто відображення

акцентуаційних рис у виданнях літературних текстів, де позначено наголос (альманах «Хата» за редакцією П. Куліша, «Граматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, поетичні твори І. Франка) і які репрезентують період формування української літературної мови. Зазначені праці проаналізовано щодо виявлення в них особливостей наголошування різних частин мови, функційного навантаження словесного наголосу, звернено увагу на різні акцентні варіанти (нормативний і діалектні), що свідчить про прагнення творців цих текстів поєднати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови в єдину загальнонародну літературну мову, популяризувати рідні авторові діалектні акцентні риси для ширшого використання.

Із зацікавленням сприймаємо підрозділ 6.4 «Південно-західний тип наголошування як літературна норма», де викладено міркування дисертантки щодо формування загальнолітературних норм і взаємодії східноукраїнського та західноукраїнського варіантів літературної мови. Дослідивши матеріали «Словаря української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка і «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського та С. Недільського, Галина Степанівна виявила кілька південно-західних акцентних типів, що стали нормативними, а також низку паралельних акцентних варіантів, один із яких є за походженням західноукраїнським. Дослідниця прагне обґрунтувати доцільність унормування парокситонного акцентного типу (*кажу, ношу, вести, нести, мого, твого*), аргументуючи це шістьма критеріями, які, на нашу думку, є дискусійними, залежними від суб'єктивної думки і особистих поглядів опонента. Вони можуть бути вирішені тільки в мовній практиці, а не через мовну ревізію (багато в чому суб'єктивну). Прокоментуємо лише територіальний, або культурно-мовний критерій, згідно з яким, на думку дисертантки, українська літературна мова має дводіалектний характер – середньонаддніпрянський і галицький. Так, погоджуємося, що ці діалектні типи найбільш виразні, але зазвичай говорять про полідіалектну основу літературної мови, і це засвідчують і дискусії другої половини XIX– початку XX ст. Й аналіз наголошування в різних наріччях української мови в рецензований дисертаційній праці.

Висновки до дисертації ґрунтовні, добре продумані, цілком випливають із результатів проведеного дослідження. У них узагальнено відображені результати вивчення української діалектної акцентуації, визначено специфіку наголошування в діалектах та шляхи і прийоми його пізнання, основні тенденції та їхню дію в обширі народної мови.

Основні положення дисертації викладені в доповідях на міжнародних наукових симпозіумах, міжнародних і всеукраїнських конференціях, пленумах, читаннях, круглих столах та в 51 публікації, серед них одноосібна монографія, 21 стаття у фахових виданнях України, 9 статей – у закордонних виданнях. Вражає географія апробації дослідження: це участь у конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях і круглих столах у понад 20 містах України й зарубіжжя. Результати дисертації повно представлені в авторефераті, але, жаль, у кінці висновків не вказано на перспективи дослідження діалектного наголосу, хоч про це йдеться у тексті дисертації.

Високо оцінюючи наукову новизну, теоретичне і практичне значення рецензованої праці, дозволимо собі висловити до нього часткові зауваження.

1. Предмет дослідження визначено занадто широко – українське діалектне мовлення; очевидно, що це акцентуаційна система говірок українського діалектного континууму.

2. Загалом структура дисертації доцільна, спрямована на реалізацію завдань, однак, на нашу думку, проблема взаємодії діалектних і літературних акцентних рис і їх кодифікації, актуалізована в шостому розділі роботи, потребує окремого монографічного дослідження, у якому необхідно простежити конкурування типів наголошування на різних етапах формування, становлення і розвитку української літературної мови.

3. Серед методів дослідження (с. 24–25) не зазначено методу моделювання, хоч дослідниця його застосовує для проектування моделі опису акцентуаційної системи говірки та створення питальника, логічно впорядковуючи своєрідну матрицю для вибору лексем і словоформ, необхідних для фіксування і подальшого системного аналізу.

4. Кожну частину роботи дисерантка логічно завершує висновками, однак до третього розділу вони завеликі (9 с.). Підсумовуючи, Галина Степанівна намагалася чітко структурувати матеріал (22 позиції) і проілюструвати його прикладами, ускладнивши цим висновки, хоч їх потрібно було узагальнити.

Висловлені побажання не знижують загальної високої оцінки рецензованої дисертаційної праці, не стосуються її принципових засад, що є науково виваженими, переконливо аргументованими, достатньо підкріпленими фактичним матеріалом. За новизною та повнотою представлення матеріалу дисертація є актуальним, самостійним і новаторським дослідженням, що відповідає вимогам чинного порядку присудження наукових ступенів, затвердженого КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі всіма змінами, внесеними згідно з постановою КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1169 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р., № 943 від 20.11.2019 р., № 607 від 15.07.2020 р.), а її авторка – Галина Степанівна Кобиринка – заслуговує на присудження її наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент,

доктор філологічних наук, професор,
т. в. о. завідувача кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Г. І. Мартинова

29.04. 2021 року

Підпис засвідчує:

Проректор з наукової, інноваційної
та міжнародної діяльності
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
доктор історичних наук,
професор

С. В. Корновенко

Відмінний надійшов до спеціалізованої
ченкої ради № 173.01 Інституту україн-
ської мови НАНУ 30 квітня 2021 р.
спеціальний співробітник В. М. Фурса